

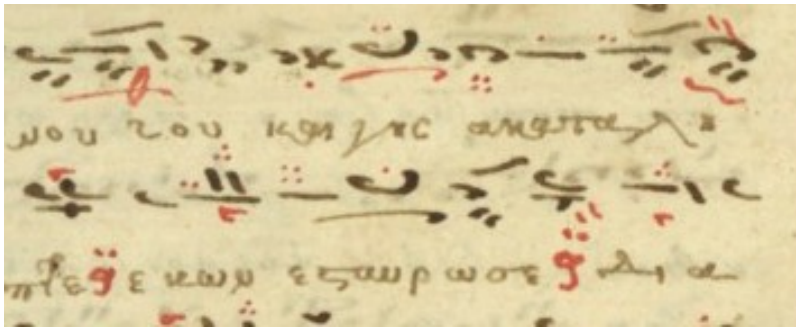
Απρόσμενη εύρεση στοιχείου διπλοπαραλλαγής σε χφ των αρχών του 18ου αι.

Η μελέτη των χφφ Βυζαντινής Μουσικής επιφυλάσσει πολλές φορές εκπλήξεις για αυτούς που τα μελετούν. Μπορεί να έχει διεξέλθει κανείς δεκάδες φορές το ίδιο χφ και να μη παρατηρήσει κάποιο σημαντικό στοιχείο που αυτό έχει να δώσει σχετικά με σημειογραφικά ή άλλα θεωρητικά ζητήματα. Μπροστά σε μια τέτοια έκπληξη βρέθηκα πρόσφατα, φυλλομετρώντας για πολλοστή φορά ένα ενδιαφέρον και σημαντικό (όπως αποδείχθηκε) χφ, το ΙΠΑ ΜΙΕΤ Πεζάρου αρ. 12, έκπληξη που είχε να κάνει με το θέμα της διπλοπαραλλαγής κατά την θεωρία των παλαιών διδασκάλων.

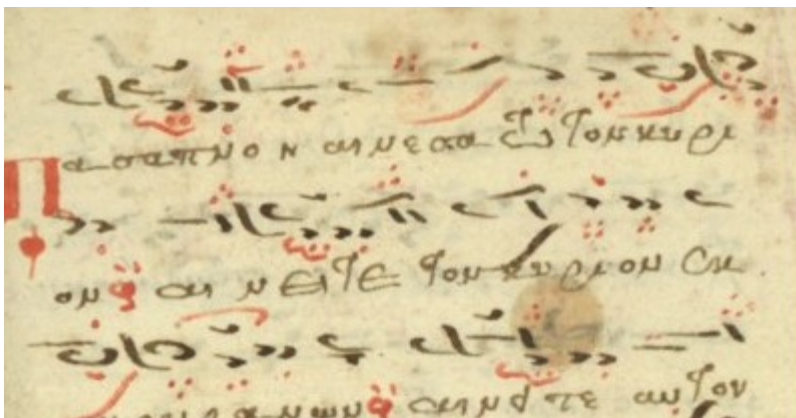
Το χφ αυτό πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά μάλλον στο πρώτο μισό του 18ου αι. Αυτό προκύπτει από συνεκτίμηση κάποιων γραπτών σημειωμάτων στο τέλος (δεν έχω εντοπίσει προσωπικά σαφές στοιχείο χρονολόγησης εντός του χφ, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχει), της γκάμας των μαθημάτων, από την οποία απουσιάζουν πλήρως μαθήματα της νεωτέρας Παπαδικής, ενώ κυριαρχούν σε αυτήν μαθήματα κυρίως των τελών του 17ου αι. και, τέλος, του ύφους της γραφής. Ως προς τα περιεχόμενά του, το χφ αυτό περιλαμβάνει ένα σύνηθες αναστασιματάριο Χρυσάφου του Νέου στο πρώτο τμήμα και μια ενδιαφέρουσα ανθολογία μαθημάτων στην συνέχεια, μεταξύ των οποίων και ιδιαίτερες καταγραφές εναρκτηρίων στίχων "εκκλησιαστικών" ("εκκλησιαστικόν"= μέλος συνώνυμο συνήθως του "σύντομον", "αγιορείτικον", "καλογερικόν" κ.ά.) πολυελέων, όπως π.χ. και το προοίμιο εκλογής "Της δεήσεώς μου, Αλληλούια" με μέλος ομοιάζον στην δομή κατά πολύ στο νενανώ που λένε μέχρι και σήμερα οι αγιορείτες στις εκλογές, διάφορα μαθήματα Κοσμά του Ιβηρίτου, κ.ά. Η "έκπληξη", όμως, κρυβόταν στο Αναστασιματάριον Χρυσάφου, και έχει σχέση με την μέθοδο της παραλλαγής, αλλά σε κάποια σημεία και με την θεωρία της διπλοπαραλλαγής των αρχαίων. Τα σχετικά με το εύρημα αυτό στοιχεία θα παρουσιάσω εν συντομία στο παρόν άρθρο.

Σε κάποια από τα αναστάσιμα στιχηρά των ήχων α', γ', δ', πλ α', βαρέος και πλ δ' (εξαιρούνται οι β' και πλ β' ήχοι, και αυτό είναι ένα γεγονός που έχει την σημασία του, όπως θα σχολιάσω παρακάτω), υπάρχουν σημειωμένες με κόκκινη μελάνη διάφορες τελείες, άλλοτε πάνω και άλλοτε κάτω από ορισμένους φωνητικούς χαρακτήρες αναβάσεως και καταβάσεως, και με εξαίρεση συνήθως των χαρακτήρων ισότητας. Ο αριθμός των τελειών ποικίλει από μία έως τέσσερεις. Αν κρίνω από το γεγονός ότι το κόκκινο χρώμα των τελειών ταιριάζει απόλυτα με αυτό των κόκκινων σημαδιών του μέλους, τότε δεν θεωρώ απίθανο να έχουν σημειωθεί στο κείμενο από τον ίδιο τον γραφέα του κώδικα, χωρίς αυτό να έχει και ιδιαίτερη σημασία για το θέμα που μελετούμε εδώ. Στην συνέχεια παραθέτω όλα τα μέλη στα οποία συναντώνται οι τελείες αυτές κατ' ήχον, μαζί με ένα παράδειγμα-φωτογραφικό τεκμήριο για κάθε ήχο, πλὴν αυτού του δ' ήχου που παραθέτω πὸ κάτω:

1. Ήχος α': "Βασιλεύς υπάρχων", "Γυναίκες μυροφόροι", "Ιδού πεπλήρωται", "Πάσα πνοή".

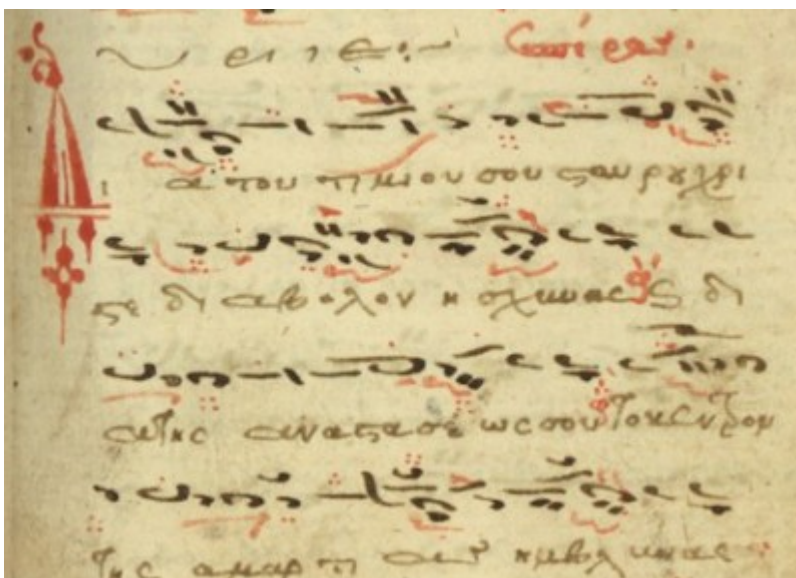

2. Ήχος γ': "Δοξάζω του Πατρός", "Πάσα πνοή", "Αινείτε", "Δεύτε πάντα τα έθνη".

3. Ήχος δ': "Του ξύλου της παρακοής" (βλ. παρακάτω).

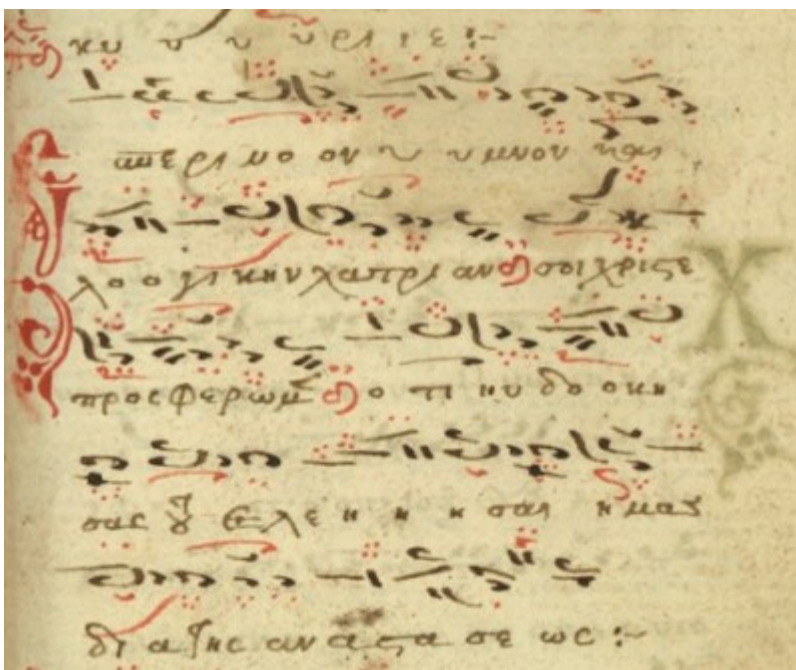
4. Ήχος πλ α': "Διά του τιμίου σου Σταυρού", "Ξένη σου η Σταύρωσις".

5. Ήχος βαρύς: "Δεύτε αγαλλιασόμεθα", "Σταυρόν υπέμεινας", "Υπό την σήν Δέσποινα σκέπην", "Πάσα πνοή".

6. Ήχος πλ δ': "Εσπερινόν ύμνον", "Κύριε, Κύριε, μη απορρίψης ημάς".

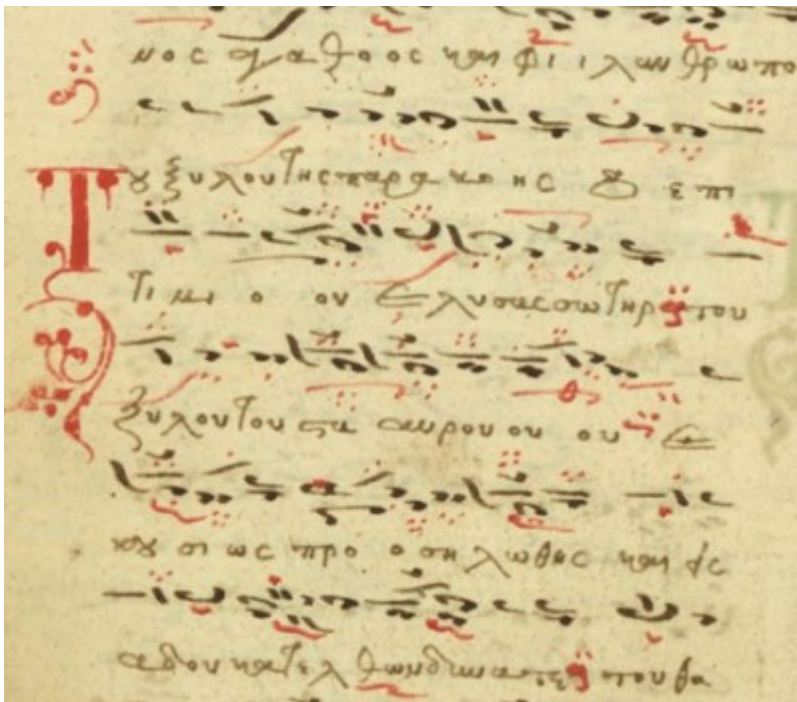

Τί σημαίνουν, όμως, αυτές οι τελείες, και για ποιόν λόγο χρησιμοποιούνται; Η απάντηση δεν ήταν για μένα προφανής, μιάς και δεν είχα ξανασυναντήσει παρόμοιο φαινόμενο. Μετά από αρκετό βασανισμό της σκέψης μου, κατέληξα στο συμπέρασμα ότι αυτές οι τελείες προορίζονταν για υποβοήθηση της παραλλαγής κατά την εκμάθηση των μελών αυτών. Συγκεκριμένα, αν παρατηρήσει κανείς προσεκτικά, θα δει ότι η μονή τελεία μπαίνει στους πρώτους ήχους, δηλαδή εννοεί τον α' ήχο αν το μέλος βρίσκεται εν αναβάσει και με παραλλαγή ανανές, και τον πλ α' αν το μέλος βρίσκεται εν καταβάσει και με παραλλαγή ανέανες. Τα ακριβώς αντίστοιχα ισχύουν και για τους άλλους ήχους, δηλαδή δύο τελείες σημαίνουν β' ήχος εν αναβάσει (νεανές) και πλ β' εν καταβάσει (νεχέανες), οι τρεις τελείες γ' ήχος εν αναβάσει (νανά) και βαρύς εν καταβάσει (αανές) και οι τέσσερεις τελείες σημαίνουν δ' ήχο εν αναβάσει (άγια) και πλ δ' εν καταβάσει (νεάγιε). Και

ενώ σε όλους τους ήχους η παραλλαγή των τελειών προχωρά φυσιολογικά στα πλαίσια του Τροχού, η σημαντική "διαφοροποίηση" (συμβατικός ο όρος και αφορά περισσότερο στην αντίληψη που έχουμε σήμερα για τα θεωρητικά πράγματα) εμφανίζεται στον δ' στιχηρικό. Δυστυχώς, σε αυτόν τον ήχο μόνο ένα μέλος έχει σημειωθεί με τελείες, το στιχηρό "Του ξύλου της παρακοής", η μελέτη του οποίου πάντως είναι αρκετή για να μας εισάγει στην λογική της διπλοπαραλλαγής.

Όπως κατ' επανάληψη έχω τονίσει στο παρελθόν, ο χώρος της κατ' εξοχήν διπλοπαραλλαγής είναι ό,τι βρίσκεται έξω από την μεσαία οκτάβα του πλ δ', δηλαδή κάτω από τον Νη και πάνω από το άνω Νη (συμπεριλαμβανομένου και του άνω Νη). Αυτό συμβαίνει όπως είχα αναλύσει παλαιότερα λόγω άνισης αλληλοεπικάλυψης Τροχού και Διαπασών. Ένα πλήρες διαπασών επαναλαμβάνεται ανά 7 φωνές (δηλαδή έχουμε διαστηματική επανάληψη των ήχων ανά 7 φωνές κατά το δις διαπασών σύστημα, παλαιόθεν χρησιμοποιούμενο στην Βυζαντινή Μουσική), ενώ ο Τροχός ανά 4. Αυτό σημαίνει ότι στο μέσο διαπασών θα υπάρχει αντιστοιχία παραλλαγής ήχου-ποιότητας ήχου (διαστηματικής ακολουθίας δηλαδή) μέχρι η παραλλαγή κατά Τροχόν να ξεπεράσει την έβδομη φωνή του μέσου διαπασών. Από το Νη δηλαδή μέχρι και το άνω Νη το όνομα του ήχου που παραλλαγίζεται έχει ποιοτική σχέση με τα διαστήματα που λέγονται. Από εκεί και πέρα ο ήχος που παραλλαγίζεται (αυτό περιγράφεται με τον όρο "από παραλλαγής" στα αρχαία συγγράμματα) έχει την ποιότητα του ήχου (αυτό περιγράφεται με τον όρο "από μέλους" στα αρχαία συγγράμματα) που υπέρκειται αυτού (π.χ. παραλλαγή νεανές με ποιότητα νανά κ.ο.κ.). Στον άνω Νη συνυπάρχουν γ' ήχος από παραλλαγής και πλ δ' από μέλους, αλλά η ταυτότητα των διαστημάτων εκατέρωθεν δεν προκαλεί διακριτή διαφοροποίηση.

Ερχόμενοι τώρα στο επίμαχο μέλος, δηλαδή στο αναστάσιμο στιχηρό "Του ξύλου της παρακοής" του δ' ήχου του Αναστασιματαρίου του νέου Χρυσάφου, όπως το συναντούμε στο προαναφερθέν χφ, παρατηρούμε κάτι που θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα την λειτουργία της διπλοπαραλλαγής: Οι τελείες που αντιστοιχούν στον ήχο της παραλλαγής δεν συμβαδίζουν με τις μαρτυρίες, οι οποίες ακολουθούν τον ήχο της ιδέας του μέλους, όπως προκύπτει από την διαδοχή των διαστημάτων της δις διαπασών. Παραθέτω εδώ το επίμαχο σημείο:

Αυτό που παρατηρούμε είναι ότι οι τελείες ακολουθούν τον ήχο της αρκτικής μαρτυρίας του μέλους (ήχος δ' = 4 τελείες κ.ο.κ.) χωρίς καμμία αλλαγή που να φανερώνει επιρροή από την ποιότητα του μέλους. Φτάνοντας στην πρώτη μαρτυρία, στο σημείο "Σωτήρ", οι τελείες δείχνουν με συνέπεια δ' ήχο, ενώ η μαρτυρία που τίθεται είναι του α' ήχου που δείχνει την ποιότητα της βαθμίδας αυτής ανεξαρτήτως παραλλαγής. Το ίδιο συμβαίνει και πιο κάτω, στην δεύτερη μαρτυρία μετά τον θεματισμό στην συλλαβή "Σταυ-ρού". Η παραλλαγή δείχνει α' ήχο (μία τελεία) ενώ η μαρτυρία β' ήχο. Γιατί συμβαίνει αυτό, όμως, ειδικά στον δ' ήχο; Αν και προηγουμένως ανέφερα ότι η διπλοπαραλλαγή συναντάται εκατέρωθεν της μεσαίας οκτάβας του πλ δ', εντούτοις μπορούμε να πούμε ότι το πραγματικό μεταίχμιό της (στα χαμηλά) βρίσκεται στην βάση του δ' στιχηρικού ήχου. Γιατί, ενώ αυτή η βαθμίδα (το Πα της νέας γραφής) αποτελεί την βάση πλαγίου ήχου (του πλ α' αλλά και του έσω α' που δείχνουν αμφότεροι βασική πορεία προς το οξύ), είναι ταυτόχρονα και βάση κυρίου ήχου, του δ' στιχηρικού, που σαν κύριος υποχρεούται να δείξει την ποιότητα του βαρέος 5χόρδου πέρα από την όποια πορεία του προς το οξύ. Αυτό που συμβαίνει, λοιπόν, εκατέρωθεν αυτής της βαθμίδας είναι αυτό που θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα την λειτουργία της διπλοπαραλλαγής, λειτουργία που εμφανίζεται θαυμάσια στο ανωτέρω σχετικό τεκμήριο. Αυτό που συμβαίνει, λοιπόν, είναι το εξής: Στους υπόλοιπους διατονικούς ήχους όταν κατεβούμε κάτω από την βάση του πλ δ' (στο Νη της νέα Μεθόδου) παραλλαγίζουμε κατά σειρά ανανες (με ποιότητα νεχεανες), νεχεανες (με ποιότητα ανεανες) και ανεανες (με ποιότητα νεαγιε). Αυτή είναι η κλασσική διπλοπαραλλαγή, όπως προανέφερα, που από πολύ παλαιά σημαίνεται στα χφφ με τις γνωστές διπλές μαρτυρίες του κάτω Κε και του κάτω Δι. Πάνω από την βάση του πλ δ' η ποιότητα των διαστημάτων αντιστοιχεί ευθέως με τους ήχους της παραλλαγής. Στον δ' στιχηρικό ειδικά, όμως, αυτό το φαινόμενο αντιστρέφεται. Κάτω από τον άγια (στο Πα της νέας Μεθόδου) παραλλαγίζουμε κατά σειρά ανανες (με ποιότητα ανανες), νεχεανες (με ποιότητα νεχέανες) κ.ο.κ., ενώ πάνω από τον άγια έχουμε διπλοπαραλλαγή. Ανεβαίνοντας δηλαδή θα έχουμε ανανες (με ποιότητα νεανες), νεανες (με ποιότητα νανα), κ.ο.κ. Αυτό μας δείχνουν οι τελείες στο συγκεκριμένο μέλος που εξετάζουμε εδώ.

Στο σημείο αυτό, όμως, θα ήθελα να σταθώ σε ένα ερώτημα που συχνά απασχολεί τους ενασχολούμενους με το θέμα της διπλοπαραλλαγής. Ψαλλόταν όντως η παραλλαγή με ποιότητα άλλου ήχου; Λέγανε, δηλαδή, στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, άγια με ποιότητα α'; Δεν μπορώ να είμαι σίγουρος για το ναι ή το όχι, ή αν αυτό ίσχυε σε κάθε εποχή και με ποιόν τρόπο γινόταν (αν γινόταν), πάντως, συνεξετάζοντας αυτά τα στοιχεία μαζί με τα δεδομένα και του προηγούμενου σχετικού μου άρθρου, δεν αποκλείεται να ίσχυε, τουλάχιστον σε αυτήν την περίοδο (18ος αι.) αυτό που μου επεσήμανε και ο εκλεκτός φίλος και συνοδοιπόρος ως ένα βαθμό σε αυτήν την έρευνα, π. Συμεών Πατεράκης, ο οποίος πρότεινε την λύση η παραλλαγή να μη ψαλλόταν την περίοδο αυτή, αλλά να έπαιζε τον ρόλο της υποβοήθησης στην βασική εκμάθηση του τρόπου αναβάσεως και καταβάσεως των φωνών στα διάφορα μέλη, κάτι σαν τα πρώτα στάδια και του σημερινού τρόπου εκμάθησης της παραλλαγής, όπου οι διάφοροι φθόγγοι ονοματίζονται απλά (με το Νη, το Πα κ.λπ.) χωρίς να ψάλλονται από τους μαθητές. Και οι τελείες μπορεί να έπαιζαν στο χφ αυτό τον ρόλο που και σήμερα παίζουν οι σημειώσεις των μαθητευομένων πάνω στα μέλη, όπου κατά διαστήματα γράφουν πάνω ή κάτω από τα σημάδια ποσότητας την σχετική βαθμίδα της κλίμακας. Την εποχή που ο Χρυσάνθος έγραφε το Θεωρητικό του ίσως η παραλλαγή να ψαλλόταν όπως ορίζει στα κεφάλαια του βιβλίου αυτού, δεν έχουμε ενδείξεις, όμως, πώς θα μπορούσε να ψαλλεί μια τέτοια περίπτωση διπλοπαραλλαγής με τα δεδομένα του Θεωρητικού. Σε περίπτωση π.χ. παραλλαγής δ' ήχου με μέλος α' ήχου (αυτό που συμβαίνει στο άνω Πα) η απλή ανάβαση μίας φωνής που έδειχνε το ανανεε εχρησιμοποιείτο και με το άγια; Ή μπορούσε να ψαλλεί παραλλαγή νεανές με μέλος νανα (εδώ διαφέρει και ο αριθμός των συλλαβών του απηχήματος της παραλλαγής); Δεν ξέρω πώς θα μπορούσε αυτό να γίνει. Εν πάση περιπτώσει, το άρθρο αυτό πιστεύω ότι θα συνεισφέρει έστω και λίγο στην μελέτη του συγκεκριμένου προβλήματος

Τέλος, θα ήθελα να αναφερθώ λίγο και στο γεγονός που προανέφερα, ότι δηλαδή η μέθοδος με τις τελείες δεν εμφανίζεται καθόλου στους ήχους β' και πλ β' στο χφ αυτό. Τί μπορεί αυτό να σημαίνει; Γιατί εξαιρούνται; Κατ' αρχήν δεν το θεωρώ καθόλου τυχαίο ότι εξαιρέθηκαν οι χρωματικοί ήχοι. Το θέμα έχει σίγουρα να κάνει με το πώς παραλλαγιζόταν ένα μέλος β' ή πλ β' ήχου παλαιότερα. Στις αρχαίες προθεωρίες και τα θεωρητικά συγγράμματα δεν φαίνεται να υπάρχει καμμία διαφορά ως προς τον τρόπο παραλλαγής των β' ήχων από τους άλλους ήχους, αν και σαφείς αποδείξεις για την ύπαρξη χρώματος σε αυτούς τους ήχους έχουμε ήδη από τον 15ο αι., τόσο με την μαρτυρία του Μανουήλ Χρυσάφη που στην γνωστή πραγματεία του "Περί των ενθεωρουμένων τη Ψαλτική Τέχνη" αναφέρεται στον "έσω δευτέρου" (ο μέσος του β' ήχου) λέγοντας ότι είναι πλ δ' που φθορίζεται με απήχημα νεανες στην μεσότητα, όσο και κυρίως με την σαφέστατη περιγραφή του β' ήχου ως έχοντος εφθαρμένα διαστήματα που συναντούμε στο θεωρητικό σύγγραμμα του κώδ. EBE 899, ωσαύτως του 15ου αι. Στους αιώνες που ακολουθούν μέχρι να φτάσουμε στο Θεωρητικό του Χρυσάνθου (αρχές 19^{ου} αι.), όπου πρώτη φορά, εξ όσων γνωρίζω, αναφέρεται η διφωνική παραλλαγή των β' ήχων (νεανές-νενανω-νεανες-νενανω) δεν υπάρχει σαφής αναφορά για διαφορετικό τρόπο παραλλαγής των χρωματικών ήχων από τους άλλους. Ίσως η απουσία τελειών στα μέλη των β' και πλ β' ήχων του χφ που εξετάζουμε εδώ να σημαίνει ότι όντως κάπως διαφορετικά αντιμετωπιζόταν το θέμα αυτό για τους συγκεκριμένους ήχους. Επιπλέον, είναι ιστορικά αρκετές και οι μαρτυρίες που προσδίδουν στον β' ήχο έναν ομοιοδιφωνικό χαρακτήρα, ξεκινώντας από την επανάληψη των συλλαβών ανά δύο στο αρχαίο ενήχημα του β' ήχου, το (νε-α-[νε]-α-νες), μέχρι την εντυπωσιακή περιγραφή του Γαβριήλ Ιερομονάχου, που μιλώντας για τους μέσους ήχους αναφέρει ότι "Ιδού γαρ έχει και ο πρώτος μέσον, έχει και ο δεύτερος, καταβαίνει γαρ

δύο φωνάς και ευρίσκει τον βαρύν, όστις εστί πρώτου μέσος. Και έστιν άλλο της αυτού ιδέας το μέλος και άλλο της του μέσου. Ο δε δεύτερος το αυτό έχει και μέσον και της αυτού ιδέας δηλωτικόν. αεί γαρ αι αποδόσεις τούτου εις τον πλαγιον του τετάρτου καταλήγουσιν, όστις ευρίσκεται εάν καταβής δύο φωνάς από τον δεύτερον, όν είπομεν είναι τον τούτου μέσον" κ.ά. Όλα αυτά πιστεύω ότι συνετέλεσαν στο να ατονίσει από κάποιο σημείο και ύστερα (δεν μπορώ να ξέρω πότε ακριβώς) η κλασσική παραλλαγή στους ήχους αυτούς (ο Γαβριήλ στην ανωτέρω μαρτυρία υπαινίσσεται την κλασσική παραλλαγή, λέγοντας ότι ο μέσος του β' είναι ο πλ δ' αν και παραδέχεται ότι αυτός ο μέσος έχει ίδια ιδέα με τον κύριο) με αποτέλεσμα να καταλήξουμε στην διφωνική παραλλαγή του Χρυσάνθου, που σίγουρα δεν ήταν δική του εφεύρεση αλλά μέθοδος της εποχής του ευρύτερα. Ενισχύεται, λοιπόν, κατά την γνώμη μου έτι περαιτέρω ο χρωματικός και διφωνικός χαρακτήρας των ήχων β' και πλ β' από το γεγονός της διαφορετικής αντιμετώπισεως των δύο αυτών ήχων στο χφ που εξετάζουμε εδώ.

Ελπίζω, κλείνοντας το μικρό αυτό άρθρο, να αποτελέσουν οι σκέψεις που εξέθεσα παραπάνω μια ακόμη αφορμή για να ερευνηθεί σε μεγαλύτερο βάθος το πολύ σημαντικό αυτό κεφάλαιο της εκκλησιαστικής μας μουσικής, που λέγεται παραλλαγή των ήχων, από τους πλέον ειδήμονες. Πιστεύω ότι βρισκόμαστε σε πρώιμο στάδιο ακόμα στην πλήρη κατανόηση της λειτουργίας του, αλλά νομίζω ότι είναι απαραίτητη η εμβάθυνση σε αυτό αν θέλουμε να ξεκλειδώσουμε δύσκολα σημεία της έρευνας, που πιθανόν τώρα να μας οδηγούν σε λανθασμένα συμπεράσματα. Ο σαφής διαχωρισμός της παραλλαγής από την ιδέα του μέλους, που δείξαμε και με το παρόν άρθρο, πιστεύω ότι μπορεί να βοηθήσει στην κατεύθυνση αυτή.